

Sądownictwo wojskowe w Polsce Ludowej w latach 1943–1955

Organizatorzy Wojska Polskiego w ZSRR dostosowali *Prawo karne procesowe* do potrzeb jednostek polskich. *Kodeks Karny Polskich Sił Zbrojnych* w ZSRR wszedł w życie 7 lipca 1943 roku. Organizację sądu i prokuratury określono w *Kodeksie Postępowania Karnego PSZ* w ZSRR 26 listopada 1943 roku. Powołano prokuratorów i utworzono sądy polowe, które wydawały wyroki w imieniu państwa polskiego. Dokumenty ujmujące w sposób kompleksowy normy prawne PSZ w ZSRR uchwalono w kwietniu 1944 roku. Były nimi: *Wojskowy Kodeks Karny*, *Kodeks Postępowania Karnego* oraz *Prawo o ustroju Sądów i Prokuratury Wojskowej* w ZSRR. Sądownictwo i prokuratura wojskowa stały się od 1944 roku w Polsce elementem państwowej maszyny terroru. Wśród organów przemocy wiodącą rolę wyznaczono Ministerstwu Bezpieczeństwa Publicznego i Głównemu Zarządowi Informacji Wojskowej. Wojskowe sądy i prokuratura dopełniały procesowych formalności, legitymując często bezprawie.

SŁOWA KLUCZOWE

Polskie Siły Zbrojne w ZSRR, 1 Dywizja Piechoty im. Tadeusza Kościuszki, Najwyższy Sąd Wojskowy, Naczelna Prokuratura Wojskowa, Andrzej Wyszyński

Powstanie w 1943 roku Wojska Polskiego w Związku Radzieckim, a wraz z nim sądownictwa wojskowego było elementem realizowanej przez Józefa Stalina strategii politycznej wobec Polski. Wykorzystał on w tym celu Polaków przebywających w czasie II wojny światowej w ZSRR. Polska, która za aprobatą Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii znalazła się w strefie działań Armii Czerwonej i bezpośrednich wpływów radzieckich, nie była jedynym i ostatecznym elementem tej strategii.

Formowane w 1943 roku na terytorium radzieckim oddziały polskie zorganizowane były pod dowództwem radzieckim. Polacy przebywający w środkowej Azji i na Syberii wstępując do formującego się Wojska Polskiego mieli jedyną szansę powrotu z tych rejonów do kraju. Po ewakuacji ze Związku Radzieckiego w 1942 roku podległej Rządowi

płk w st. spocz.
prof. dr hab.
**TADEUSZ
KMIĘCIK**

Pracuje w Wyższej Szkole Bezpieczeństwa i Ochrony w Warszawie. Absolwent Oficerskiej Szkoły Piechoty nr 1 we Wrocławiu. Służbę wojskową zakończył na stanowisku adiunkta Wojskowego Instytutu Historycznego. Autor ponad stu opracowań naukowych z dziedziny historii międzywojennego i powojennego Wojska Polskiego oraz bezpieczeństwa państwa.

RP na Uchodźstwie Armii Polskiej pod dowództwem gen. Władysława Andersa innej drogi już nie było.

Jeszcze w lutym 1943 roku Stalin przewidywał formowanie polskich batalionów w Armii Czerwonej. Podobny pogląd reprezentowali Wanda Wasilewska i Alfred Lampe. Prawdopodobnie mord katyński i całkowita uległość Wasilewskiej, która po powstaniu warszawskim również zmieniła zdanie co do charakteru Wojska Polskiego, wpłynęły na zmianę poglądów w tej sprawie radzieckiego dyktatora.

Organizatorzy Wojska Polskiego w Związku Radzieckim dostosowali przepisy *Prawa karneho procesowego* do potrzeb formowanych jednostek polskich. Zorganizowali też wojskowy wymiar sprawiedliwości. Przyjęli, że w realiach funkcjonowania pierwszych jednostek polskich nie mogły mieć zastosowania ani przedwojenne normy prawne, ani te obowiązujące w Związku Radzieckim.

W tej sytuacji uchwalono *Kodeks Karny Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR*. Wszedł on w życie 7 lipca 1943 roku. Organizację sądu i prokuratury określono w *Kodeksie Postępowania Karnego PSZ w ZSRR* 26 listopada 1943 roku. Dokumenty te traktowane były jako tymczasowe, ponieważ nie wydano ich drukiem. Na ich podstawie powołano prokuratorów i utworzono sądy polowe. Wydawały one wyroki w imieniu narodu polskiego.

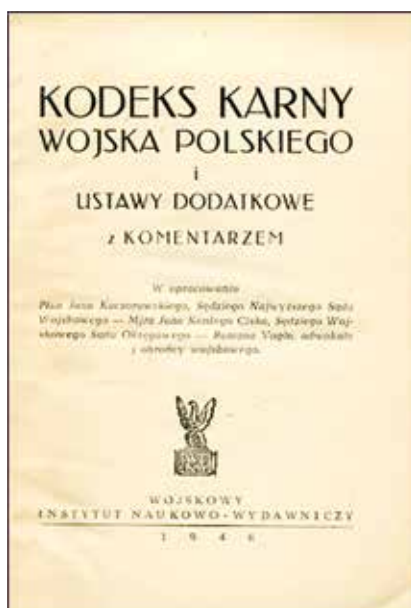
Właściwe dokumenty, ujmujące w sposób kompleksowy normy prawne PSZ w ZSRR, uchwalono w kwietniu 1944 roku. Były nimi: *Wojskowy Kodeks Karny*, *Kodeks Postępowania Karnego* oraz *Prawo o ustroju Sądów i Prokuratury Wojskowej w ZSRR*.

Sądownictwo i prokuratura wojskowa stały się od 1944 roku w Polsce elementem państwowej maszyny terroru. Jej zadaniem był – jak to jest określane w niektórych publikacjach – swego rodzaju wewnętrzny podbój społeczeństwa polskiego. W powstałych organach przemocy wiodącą rolę wyznaczono policji politycznej (Ministerstwu Bezpieczeństwa Publicznego) i Głównemu Zarządowi Informacji Wojskowej. Organy te poprzez działania operacyjne, wywiadowcze, kontrwywiadowcze i śledcze rozbiły opozycję polityczną. Wojskowe organa sądownicze i prokuratorские dopełniały procesowych formalności, legitymując często bezprawie.

Utworzenie pierwszej jednostki Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR w 1943 roku

Zgodnie z koncepcją powołanego w ZSRR Związku Patriotów Polskich (ZPP) 18 lutego 1943 roku Biuro Polityczne Komitetu Centralnego Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików), [BP KC WKP (b)] wyraziło zgodę na zorganizowanie polskiej dywizji w Związku Radzieckim¹. W końcu kwietnia 1943 roku na naradzie Komitetu Organizacyjnego ZPP z udziałem Zygmunta Berlinga, który wcześniej z polecenia NKWD zdezerterował z Armii Polskiej gen. Władysława Andersa, i Włodzimierza Sokorskiego powołano komisję do formowania polskich jednostek wojskowych, w składzie: Wanda Wasilewska, Alfred Lampe, Hilary Minc, Wiktor Grosz, Włodzimierz Sokorski i Stefan Jędrychowski. Jednocześnie ustalono, że dowódcą organizowanej dywizji będzie, zgodnie z decyzją Józefa Stalina,

¹ Świadkowie. Zapomniane głosy. *Berlingowcy. Żołnierze tragiczni*, Dominik Czapigo (red.), Marcin Białas (komentarz historyczny), Warszawa 2015, s. 36.

Pierwsza strona Kodeksu Karnego Wojska Polskiego, wydanie z 1946 roku

ppłk Zygmunt Berling, a miejscem formowania Sielce w Moskiewskim Okręgu Wojskowym². Stalin zaakceptował strukturę organizacyjną dywizji oraz wyraził zgodę na utworzenie pułku czołgów i eskadry lotnictwa myśliwskiego.

Pierwsza oficjalna wiadomość o zgodzie radzieckiego rządu na organizowanie w Związku Radzieckim polskich jednostek wojskowych została podana w radiu przez Wandę Wasilewską. Państwowy Komitet Obrony ZSRR 6 maja 1943 roku podjął uchwałę w sprawie organizowania na terytorium Związku Radzieckiego polskiej jednostki wojskowej. Podobną uchwałę podjęła w następnym dniu Rada Komisarzy Ludowych. Stalin dążył do zorganizowania polskiej satelickiej dywizji w składzie Armii Czerwonej, walczącej z Niemcami.

Niedługo potem, 12 maja, płk Berling (od tego momentu zaczął występować jako pułkownik, nie odnaleziono jednak dokumentu jego nominacji na ów stopień) zorganizował w swoim mieszkaniu odprawę z sześciuosobową grupą organizacyjną przyszłej dywizji³. Wyruszyła ona następnego dnia do Sielc nad Oką w celu podjęcia prac przygotowawczych⁴.

² Ppłk. Zygmunta Berlinga 1 maja 1943 r. Stalin awansował do stopnia pułkownika. Na wniosek Zarządu Głównego ZPP, uchwałą Rady Komisarzy Ludowych ZSR, 10 sierpnia tego samego roku otrzymał on awans do stopnia generała majora. W tym też dniu objął dowództwo 1 Korpusu Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR.

³ W odprawie uczestniczyli: Leon Bukojemski, Bolesław Drożdż, Wiktor Grosz, Tadeusz Juszkiewicz, Jan Karaśkiewicz, Maria Mika, Hilary Minc, Marian Naszkowski, Zygmunt Modzelewski i Włodzimierz Sokorski.

⁴ Płk Berling po przybyciu do Sielc 14 maja wydał rozkaz organizacyjny, w którym poinformował o objęciu dowództwa nad organizującą się 1 Dywizją Piechoty im. Tadeusza Kościuszki. Jednocześnie wyznaczył pierwsze funkcje przybyłym do obozu oficerom. Pierwszą komisję przyjęć tworzyli Leon Bukojemski, Zygmunt Modzelewski i Jerzy Putrament.

Do formującej się dywizji przybywali Polacy wysiedleni w latach 1940–1941 z ziem przedwojennej Polski Wschodniej, Polacy z tych samych terenów wcieleni do radzieckich batalionów budowlanych i kolumn pracy, Polacy, którzy uciekli przed Niemcami w 1939 roku z centralnych rejonów kraju, a później zostali ewakuowani w głąb Rosji, Polacy zmobilizowani do Armii Czerwonej oraz pozostali – zwolnieni z miejsc zsyłek i obozów pracy⁵. Ponadto do dywizji mogli się zgłaszać ochotnicy innej narodowości oraz Polacy stale mieszkający w Związku Radzieckim⁶. Powstanie dywizji oznaczało, że państwo polskie będzie odrębnym podmiotem organizacyjnym. W związku z rozpoczęciem formowania polskiej dywizji Rząd RP na uchodźstwie złożył na ręce brytyjskiego ministra spraw zagranicznych Anthony'ego Edena notę protestacyjną następującej treści: *decyzja rządu radzieckiego musi być uważana przez rząd polski jako cios w suwerenne prawa państwa polskiego, które wyłącznie ma prawo dysponowania życiem swoich obywateli w szeregach Armii Narodowej*⁷. W dalszej części noty rząd polski w Londynie zwracał się do władz brytyjskich w sprawie opieki nad Polakami w Związku Radzieckim. Prosił też o reprezentowanie w jego imieniu polskich interesów w kontaktach z władzami radzieckimi. Ostrzegwał kierownictwo ZPP, że jego działalność jest bezprawna i jako taka nie zostanie zaakceptowana przez władze Rzeczypospolitej⁸.

Polityczny patronat nad wojskiem sprawował ZPP. Żołnierze ochotnicy kierowali się głównie chęcią powrotu do kraju⁹. Byli też tacy, którzy liczyli na to, że będą ubrani i nie zazną głodu¹⁰.

Część ochotników usiłowało wcześniej wstąpić do organizowanej w Związku Radzieckim armii gen. Władysława Andersa, ale z różnych przyczyn do miejsca jej formowania nie dotarli¹¹

Oddziały wojskowe zorganizowane w Związku Radzieckim nie były formalnie armią państwa polskiego. Były nadzorowane przez Naczelne Dowództwo Armii Czerwonej. Polityczny nadzór nad tworzoną armią sprawował aparat partyjny złożony z polskich komunistów. Wojsko to miało być gwarantem przyszłych zmian ustrojowych w Polsce¹².

Do końca lipca do dywizji przybyło 607 oficerów radzieckich. Stanowili oni około 60% kadry dywizji i jednostek ponadetatowych¹³.

Wpływ na dalszy rozwój Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR miało powstanie organów władzy w Polsce. Armia Czerwona wkraczając na terytorium Polski jako pierwsze zajęła miasto Chełm. Tam też w wyniku decyzji Stalina powstał złożony z krajowych działaczy komunistycznych Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego. Właśnie w Chełmie 22 lipca

⁵ H. Stańczyk, S. Zwoliński, *Wojsko Berlinga i Żymierskiego 1943–1945*, Warszawa 2015, s. 109.

⁶ Szerzej: T. Kisielewski, *Janczarzy Berlinga. 1 Armia Wojska Polskiego 1943–1945*, Poznań 2014, s. 90–91.

⁷ Cyt. za: H. Stańczyk, S. Zwoliński, *Wojsko...*, op.cit., s. 37.

⁸ S. Zwoliński, *Konsekwencje utworzenia w ZSRR 1 Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki*, w: *Wojsko Polskie w 1943 r. wobec powstającego systemu władzy*, Warszawa 2003, s. 43.

⁹ Szerzej: Cz. Grzelak, H. Stańczyk, S. Zwoliński, *Bez możliwości wyboru*, Warszawa 1993, s. 9–60.

¹⁰ Szerzej: E. Kospath-Pawłowski, *Wojsko Polskie na Wschodzie 1943–1945*, Pruszków 1993, s. 55–56.

¹¹ Problem ten przedstawił Bolesława Dańko w książce *Nie zdążyli do Andersa. Berlingowcy*, Londyn–Warszawa 1992.

¹² Szerzej: Świadkowie. Zapomniane głosy..., op.cit., s. X–XI.

¹³ Cz. Grzelak, H. Stańczyk, S. Zwoliński, *Bez możliwości...*, op.cit., s. 115.

1944 roku PKWN fikcyjnie ogłosił swój manifest¹⁴. W rzeczywistości jego członków przywieziono 27 lipca z Moskwy do Chełma. Od 1 sierpnia stolicą PKWN został Lublin. Stalin zwierzchnictwo nad 1 Armią Polską oddał Krajowej Radzie Narodowej, powstałej w noc sylwestrową 1943/1944 roku. W dekrete KRN z 21 lipca 1944 roku określono nazwę Wojsko Polskie dla połączonych oddziałów Armii Ludowej i Armii Polskiej w ZSRR¹⁵. Naczelnym Dowódcą Wojska Polskiego powołano w Moskwie 22 lipca. Naczelnym dowódcą mianowano gen. Michała Rola-Żymierskiego, jego zastępcami zostali gen. Zygmunt Berling i gen. Aleksander Zawadzki.

Podstawowe siły Polskiego Państwa Podziemnego: Armia Krajowa, Bataliony Chłopskie, Narodowe Siły Zbrojne, pozostały wierne Rządowi RP na Uchodźstwie.

1 Dywizja Piechoty im. Tadeusza Kościuszki pod dowództwem gen. Zygmunta Berlinga wyruszyła na front 30 sierpnia 1943 roku, niemalże w rocznicę napaści Niemiec na Polskę 1 września 1939 roku. W obozie sieleckim rozpoczęto formowanie 2 Dywizji Piechoty im. gen. Jana Henryka Dąbrowskiego. Pod względem operacyjnego podporządkowania polskie dywizje tworzone w Związku Radzieckim podlegały Naczelnemu Dowództwu Armii Czerwonej.

W dniu zakończenia wojny w Wojsku Polskim było około 16 tysięcy oficerów Armii Czerwonej. Pełnili służbę głównie na stanowiskach związanych z techniką wojskową: w lotnictwie 89%, w wojskach chemicznych 66%, w artylerii 59%. Znacznie mniej było ich w piechocie i administracji wojskowej, bo 15%¹⁶.

Powstanie i działalność sądownictwa wojskowego na froncie wschodnim

Wojskowy wymiar sprawiedliwości w 1 Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki powstał w czerwcu 1943 roku. Dowódca dywizji gen. Berling w rozkazie z 26 czerwca przedstawił wykładnię obowiązków przełożonych w zakresie zapewnienia dyscypliny. Częściowo wypełniło to lukę spowodowaną brakiem stosownych aktów prawnych. W rozkazie tym napisał: *Każdy przełożony ma prawo i obowiązek przypilnowania, by przepisy służbowe nie były naruszane. Wobec naruszających dyscyplinę i przepisy wojskowe muszą być stosowane wszelkie środki, aż do użycia broni wyłącznie, by wymusić posłuch i wykonanie rozkazów. Krytyka rozkazu przełożonego i niewykonanie rozkazu bez względu na powód niewykonania jest przestępstwem i musi być natychmiast surowo ukarane*¹⁷. Organizatorzy 1 Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki uwzględniali również powstanie wojskowego wymiaru sprawiedliwości. Przyjęto przy tym założenie, że nie mogły mieć zastosowania polskie przedwojenne normy prawne, jak też te, które obowiązywały w Związku Radzieckim¹⁸.

¹⁴ Nie mogąc liczyć na duże poparcie społeczeństwa, autorzy manifestu oficjalnie nie wprowadzali systemu komunistycznego w Polsce.

¹⁵ Armia Ludowa, licząca od 6 do 9 tysięcy ludzi, została przekazana do tworzenia Milicji Obywatelskiej i różnych struktur władz terytorialnych. W zasadzie nie nadawali się do wojska ze względu na bardzo niski poziom wykształcenia.

¹⁶ Szerzej: P. Wiczorekiewicz, *Bandera we krwi. Polityka, wojsko, sovietica*, Łomianki 2015, s. 283–286.

¹⁷ Cyt. za: E. Bandosz, *Rozwój wojskowego prawa karnego w latach 1943–1945*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1986 nr 4, s. 127.

¹⁸ H. Stańczyk, S. Zwoliński, *Wojsko...*, op.cit., s. 42.

Andrzej Wyszyński uznał, że w sprawach związanych z działalnością kontrewolucyjną przyznanie się oskarżonego, ewentualnie pomówienie przez współoskarżonego, jest całkowicie wystarczającym dowodem winy. Teorie te obowiązywały w Polsce od 1949 roku w szkoleniu prawniczym i praktyce sądowej

Historycy przyjmują za datę powstania utworzonego przez polskich komunistów wojskowego wymiaru sprawiedliwości 19 czerwca 1943 roku. W tym dniu stanowisko przewodniczącego Sądu Polowego 1 Dywizji Piechoty objął płk Stefan Piekarski. Był to oficer radziecki pochodzenia polskiego, skierowany do służby w Wojsku Polskim. Pierwsze posiedzenie tego sądu odbyło się 7 lipca tego samego roku.

Zarówno ustrój powstałych w Związku Radzieckim organów sprawiedliwości, jak też stosowanie wojskowego prawa karnego, nie były skutkiem bezpośredniej decyzji Stalina. Polscy komuniści, organizatorzy 1 Dywizji Piechoty, mieli w tej sprawie swobodę w podejmowaniu decyzji¹⁹.

Na przełomie czerwca i lipca 1943 roku opracowano projekt prawa karnego Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR. Wszedł on w życie 7 lipca tego samego roku²⁰. W tym samym dniu Zarząd Główny Związku Patriotów Polskich podjął uchwałę o wyznaczeniu dotychczasowe-

¹⁹ K. Szwaagrzyk, *Prawnicy czasu bezprawia. Sędziowie i prokuratorzy wojskowi w Polsce 1944-1956*, Kraków-Wrocław 2005, s. 63.

²⁰ Organizacja sądów i prokuratury wojskowej została określona w *Kodeksie Postępowania Karnego Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR*. Dokument ten wprowadzono w życie rozkazem specjalnym nr 2 dowódcy 1 Korpusu PSZ w ZSRR z dnia 26 listopada 1943 roku. Rozkaz ten dotyczył wprowadzenia w życie *Wojskowego Kodeksu Postępowania Karnego Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR* i kompetencji sądów polowych dywizji. Szerzej: J. Muszyński, *Zasady ustrojowe sądownictwa wojskowego i prokuratury wojskowej w Polsce Ludowej*, Warszawa 1964, s. 136-140.

go szefa Wydziału Oświatowego 1 Dywizji Piechoty, Hilarego Minca prokuratorem wojskowym dywizji. Równocześnie awansowano go do stopnia majora. *Wojskowy Kodeks Postępowania Karnego Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR* składał się z 84 artykułów i dzielił się na części ogólną i szczegółową²¹.

Dokument ten zaakceptował Zarząd Główny Związku Patriotów Polskich. Ustrój pierwszych sądów wojskowych oparto na zasadzie zawartej w dekreście z 29 września 1936 roku w części dotyczącej sądów wojskowych okresu wojny²². Organizację sądów i prokuratury określano w *Kodeksie Postępowania Karnego Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR*, wprowadzonego w życie – jak to już zostało powiedziane, 26 listopada 1943 roku. Były to dokumenty tymczasowe, niewydane drukiem. Stanowiły one podstawę powołania prokuratorów i utworzenia sądów polowych w dywizji i korpusie. Do końca listopada 1943 r. powstały Wojskowe Sądy Polowe w 2 i 3 DP. Wojskowy Sąd Polowy 4 DP powstał na podstawie rozkazu dowódcy 1 Armii Polskiej w ZSRR z 1 kwietnia 1944 roku.²³

Sądy ogłaszały wyroki w imieniu narodu polskiego. Jedynie dowódca Polskich Sił Zbrojnych miał prawo łaski. Do *Kodeksu Postępowania Karnego* wprowadzono rozwiązania radzieckie. Zostały one określone przez Andrzeja Wyszyńskiego, uznawanego przez polskich marksistów za najwybitniejszego karnistę radzieckiego²⁴. Pisał on w książce *Teoria dowodów sądowych w prawie radzieckim* (Warszawa 1949) następująco: *Cele i zadania sądu radzieckiego są krańcowo różne od celów i zadań prawa oraz sądów burżuazyjnych. Zadaniem radzieckiego socjalistycznego prawa jest przelamanie oporu wrogów klasowych i ich agentur, zabezpieczenie budownictwa socjalistycznego, wzmacnianie nowych socjalistycznych stosunków społecznych oraz całego radzieckiego ładu prawnego (...) Sądy muszą wiedzieć, na co my zezwalamy (...) Ta uwaga Lenina ma olbrzymie i zasadnicze znaczenie nie tylko dlatego, że demaskuje fałszywą i obtudną teorię „ponadklasowości” i „apolityczności” sądów, tzn. sądów rzekomo niepodporządkowanych polityce lub w każdym razie niepodlegających wpływowi tych czy innych czynników interesów klasowych, lecz ma również znaczenie dlatego, że wyraża żądanie by sądy nie były wyłącznie instancjami prawniczymi lecz pomagały rozwiązywać również i zadania ogólnopaństwowe, w tej liczbie zaś i zadania gospodarcze*²⁵.

W jednym z wywiadów Wyszyński twierdził: *ponieważ spiskowcy nie sporządzają protokołów ze swoich konspiracyjnych spotkań, głównym dowodem oskarżenia musi być przyznanie oskarżonego. (...) Dla odróżnienia prawdy od kłamstwa na przewodzie sądowym wystarczy oczywiście doświadczenie sędziowskie, każdy sędzia, każdy prokurator, każdy*

²¹ Szerzej: E. Bandosz, *Rozwój wojskowego...*, op.cit., s. 128–152.

²² Przepisy dekretu z 29 września 1936 r. uchylono rozkazem nr 29 naczelnego dowódcy Wojska Polskiego z 18 września 1944 r.

²³ Z dniem 31 marca 1944 r. korpus przemianowano na 1 Armieję w ZSRR.

²⁴ Andrzej Wyszyński, Polak z pochodzenia, urodził się 10 grudnia 1883 roku w Odessie, zmarł 21 listopada w Nowym Jorku. Był działaczem ruchu robotniczego, prawnikiem i dyplomata. W literaturze znany jest jako inicjator metod fizycznego oddziaływania (tortur). Reprezentował pogląd, że prawo musi podlegać praktyce politycznej. Twierdził, że w Związku Radzieckim automatycznie wzrasta świadomość człowieka. W tej sytuacji jako bardziej świadomy w razie przestępstwa za służy na wyższą karę.

²⁵ Cyt. za: A. Rzepliński, *Polityczne i prawne instrumenty tworzenia „ludowego aparatu sądowego, w: Instytucje państwa totalitarnego. Polska 1944–1956. Raport. Opracowania*, Warszawa 1994, s. 29–30.

*obronica, którzy brali udział w wielu procesach, wiedzą, kiedy oskarżony mówi prawdę i kiedy rozstaje się on z prawdą, w takim lub innym celu*²⁶.

Wyszyński reprezentował pogląd, że w sprawach związanych z działalnością kontrrewolucyjną przyznanie się oskarżonego, ewentualnie pomówienie współoskarżonego są całkowicie wystarczającym dowodem winy. Teorie te obowiązywały w Polsce od 1949 roku w szkoleniu prawniczym i praktyce sądowej²⁷. Wzorem radzieckim stosowanym w Armii Czerwonej kodeks przewidywał tylko dwie zasadnicze kary: karę śmierci i karę pozbawienia wolności do lat 10. Przewidywał też karę dodatkową: pozbawienia oskarżonego praw publicznych i obywatelskich²⁸. Istniała też kara alternatywna w przypadku pozbawienia żołnierza wolności. Mogła być zamieniona na służbę w oddziale karnym do dwóch lat. Była też możliwość zawieszenia kary. Sądy wydawały także wyroki o charakterze politycznym. Dotyczyło to wyroków za szerzenie wrogiej propagandy wobec Związku Patriotów Polskich oraz Związku Radzieckiego. Sądy polowe Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR za to przestępstwo skazały 46 żołnierzy, stanowiło to 10% ogólnej liczby wydanych wyroków skazujących (ogółem skazano 438 osób). Wobec 37 żołnierzy orzeczono najwyższy wymiar kary (z tej liczby 17 wyroków wykonano)²⁹.

Zmiany w ustawodawstwie Rzeczypospolitej Polskiej

Utworzenie Armii Polskiej w ZSRR w marcu 1944 roku i bliska perspektywa jej wkroczenia do kraju spowodowała konfrontację stanu prawnego, obowiązującego w PSZ w ZSRR z ustawodawstwem Rzeczypospolitej Polskiej. Powołano w związku z tym 1 kwietnia 1944 roku pięciosobową Komisję Kodyfikacyjną, z zastępcą dowódcy 1 Armii Polskiej do spraw polityczno-wychowawczych płk. Aleksandrem Zawadzkiem na czele³⁰. Jej zadaniem było opracowanie projektów:

- prawa o ustroju sądów i prokuratur wojskowych;
- wojskowego kodeksu karnego;
- kodeksu postępowania karnego³¹.

Komisja ta z udziałem płk. Aleksandra Tarnowskiego opracowała *Wytoczne dla prac kodyfikacyjnych Komisji Kodyfikacyjnej Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR*. W myśl tego dokumentu, uchwalonego przez Zarząd Główny Związku Patriotów Polskich 1 maja 1944 roku, zadanie Komisji Kodyfikacyjnej PSZ w ZSRR polegało na opracowaniu:

- *ostatecznej redakcji projektu w kpk*;

²⁶ Z.A. Ziemia, *Ideologia stalinowska w prawie karnym i jego doktrynie w Polsce w: Elity władzy w Polsce a struktura społeczna w latach 1944–1956*, Warszawa 1992, s. 373.

²⁷ Wystąpienie sędziego, szefa Biura Najwyższego Sądu Wojskowego, płk. Feliksa Aspisa na naradzie partyjnej aktywu partyjnego Najwyższego Sądu Wojskowego i Zarządu Sądownictwa Wojskowego, przeprowadzonej z udziałem szefa Głównego Zarządu Politycznego gen. bryg. (Janusza) Zarzyckiego i zastępcy szefa GZP, płk Bronisława Bednarza w dniach 20 i 21 listopada 1956 r. w: J. Poksiński, „*My*” sędziowie, *nie od Boga...*, Z dziejów Sądownictwa Wojskowego PRL 1944–1956. Materiały i dokumenty, Warszawa 1996, s. 50.

²⁸ H. Stańczyk, S. Zwoliński, *Wojsko...*, op.cit., s. 40.

²⁹ *Ibidem*, s. 43.

³⁰ W skład komisji weszli m.in. przedstawiciele sądu polowego: ppłk Aleksander Tarnowski i kpt. Juliusz Krupski.

³¹ A. Wesołowski, *W cieniu polityki. Sądownictwo Wojska Polskiego na froncie wschodnim w latach 1943–1945*, Toruń 2003, s. 31.

– projektów: kodeksu karnego wojskowego oraz dekretu o ustroju i właściwości sądów wojskowych;

– projektu dekretu o odpowiedzialności oficerów, żołnierzy i urzędników Niemiec hitlerowskich oraz ich pomocników za zbrodnie dokonane wobec narodu polskiego³².

Za pomocą *Wytycznych...* określono, w jaki sposób nadana zostanie tym projektom moc prawna. Dokumenty te miały wejść w życie po wprowadzeniu ich rozkazem Rady Wojennej. Dekret o odpowiedzialności oficerów, żołnierzy i urzędników Niemiec hitlerowskich za zbrodnie wobec narodu polskiego miał obowiązywać zgodnie z decyzją powołanego w przyszłości rządu. W *Wytycznych...* przyjęto system kar sądowych, wzorowany na prawie radzieckim (między innymi zniesienie kary dożywotniego więzienia, niska górna granica pozabawienia wolności). Jednocześnie zastrzeżono, że zasady te nie powinny być przyjęte automatycznie, ale w sposób uwzględniający polską specyfikę ustrojową.

Kolejny dokument dotyczący prawa wojskowego to rozkaz Rady Wojennej PSZ w ZSRR nr 0162, według którego *projekt Wojskowego Kodeksu Karnego i Kodeksu Postępowania Karnego zatwierdza się z datą 30.05.1944 r. i obowiązują aż do odwołania. Równocześnie traci moc dotychczas obowiązujący w Armii Polskiej w ZSRR Kodeks Karny i Kodeks Postępowania Karnego*³³. W tym samym dniu wydano drugi dokument jako rozkaz 1 Armii Polskiej w ZSRR nr 0174, wprowadzający jako tymczasowo obowiązujący od 1 czerwca 1944 roku dekret – *Prawo o ustroju Sądów i Prokurator Wojskowych*.

Dokument ten przewidywał sformowanie w najbliższej przyszłości Wydziału Sądownictwa Wojennego przy Naczelnym Dowództwie WP oraz Najwyższego Sądu Wojskowego i wojskowych sądów garnizonowych. Przed powstaniem tych organów niektóre funkcje Wydziału Sądownictwa Wojennego, na przykład sprawy prawne i organizacyjne wymiaru sprawiedliwości, przejął Samodzielny Oddział Służby Sprawiedliwości przy Głównym Sztabie Formowania Armii Polskiej w ZSRR³⁴.

Wpływ na kolejne zmiany w sądownictwie wojskowym miało powstanie w lipcu 1944 roku Wojska Polskiego i powołanie Naczelnego Dowództwa WP. W sierpniu 1944 roku zlikwidowano Główny Sztab Formowania Armii Polskiej w ZSRR.

Rozszerzenie jurysdykcji sądownictwa wojskowego na ludność cywilną miało miejsce już w lipcu 1944 roku. Zgodnie z porozumieniem, zawartym 26 lipca pomiędzy PKWN a władzami Związku Radzieckiego, obywatele polscy, którzy popełnili przestępstwa w strefie operacji wojennych, odpowiadali przed sądami Armii Czerwonej³⁵. Nie określono jednak wielkości tej strefy³⁶.

³² Ibidem, s. 33.

³³ Ibidem, s. 35.

³⁴ Komórce tej przydzielono również sprawy dobierania i szkolenia kadry służby sprawiedliwości, prowadzenia ewidencji oraz archiwum.

³⁵ K. Szwagrzyk, *Prawnicy czasu bezprawia...*, op.cit., s. 58.

³⁶ Problem ten uregulowano rozkazem Ludowego Komisarza Obrony ZSRR z lutego 1945 roku. Sprecyzowano w nim, że strefa ta tworzyć będzie pas o szerokości 60–100 km. W ten sposób obywatele polscy poddani zostali władzy obcego państwa i jego prawa. Za bezpieczeństwo strefy tyłowej odpowiadały dowództwa frontów i dowódcy wojsk NKWD Ochrony Tyłów poszczególnych frontów podporządkowanych naczelnikowi Wojsk NKWD Ochrony Tyłów Armii Czerwonej. Oprócz umowy z 26 lipca podstawą prawną działań pacyfikacyjnych, łącznie z rozstrzelaniem żołnierzy podziemia niepodległościowego, stanowiły akty prawne wydane w 1944 roku przez PKWN.

W lipcu i sierpniu tego samego roku rozpoczęły działalność wojskowe sądy polowe 5 i 6 Dywizji Piechoty oraz Wojskowy Sąd Polowy 1 Korpusu Pancernego. W tym czasie powstał Wojskowy Sąd 2 Armii WP, sądy wojskowe 7, 8 i 9 Dywizji Piechoty oraz sądy garnizonowe w Lublinie i Białymstoku.

Władze polityczne powstałej po 22 lipca 1944 roku Rzeczypospolitej Polskiej nie dysponowały odpowiednio przygotowanym sądownictwem, które mogłoby wesprzeć państwową machinę terroru. Przystosowano więc w tym celu sądownictwo wojskowe i wojskowe prawo karne. Rozkazem Naczelnego Dowództwa WP z 2 września 1944 r. powołano Wydział Sądownictwa Wojskowego przy ND WP, Najwyższy Sąd Wojskowy i Naczelną Prokuraturę Wojskową. Ustalono też nową organizację służby sprawiedliwości w armiach, korpusach i garnizonach. Szefem Wydziału Sądownictwa Wojskowego został dotychczasowy prezes sądu 1 Armii WP, płk Aleksander Tarnowski. Sąd ten sprawował nadzór administracyjny nad sądami i prokuratorami wszystkich szczebli. Na stanowisko naczelnego prokuratora 1 Armii WP powołano dotychczasowego prokuratora tej armii, płk. Jana Mastalera. Jednocześnie powstał sąd i prokuratura Marynarki Wojennej.

Podstawą prawną obowiązującego od 1944 roku ustroju instytucji wojskowego wymiaru sprawiedliwości był dekret z 31 sierpnia 1944 roku o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy oraz dla zdrajców narodu polskiego. Wykorzystywany był on, zwłaszcza po 1948 roku, do oskarżeń wobec prawdziwych lub domniemych wrogów. Traktowani oni byli jako zdrajcy narodu i kolaboranci. Oskarżano ich o współdziałanie z okupantem hitlerowskim³⁷.

Kompetencje i zadania Najwyższego Sądu Wojskowego określono w rozkazie naczelnego dowódcy WP z 16 września 1944 roku. Przewidywały one między innymi rozpoznanie spraw karnych przeciwko dowódcom korpusów dywizji oraz oficerom zajmującym równorzędne stanowiska na wniosek naczelnego dowódcy WP. Ponadto, w ramach nadzoru, Najwyższy Sąd Wojskowy zobowiązany był do kontroli orzecznictwa wszystkich sądów wojskowych³⁸.

Kolejnymi dekretemi wydanymi przez PKWN 23 września 1944 roku były *Kodeks Karny Wojska Polskiego* i *Prawo o ustroju Sądów Wojskowych i Prokuratury Wojskowej*³⁹. Dekret ten wraz z następnymi aktami prawnymi świadczył o utworzeniu nowego systemu prawa karnego, opartego na wzorach radzieckich. Zgodnie z dekretem z 23 września system sądów wojskowych tworzyły:

- sądy wojskowe dywizji, korpusów, garnizonów i wojskowe sądy morskie;
- sądy wojskowe armii okręgów i marynarki;
- Najwyższy Sąd Wojskowy – wspólny dla wojska i marynarki wojennej⁴⁰.

³⁷ M. Turlejska (Łukasz Socha), *Te pokolenia żałobami czarne... Skazani na śmierć i ich sędziowie 1944–1954*, Londyn 1989, s. 36.

³⁸ J. Poksiński, *Sądownictwo wojskowe w: Instytucje państwa totalitarnego. Polska 1944–1956. Raport. Opracowania*, Warszawa 1994, s. 11.

³⁹ Szerzej dekrety PKWN z 23 września 1944 r. i jego późniejsze nowelizacje ocenia Marcin Zaborski, *Ustrój sądów wojskowych w Polsce w latach 1944–1955*, Lublin 2005, s. 40–58.

⁴⁰ W. Tkaczew, *Relacje między organami informacji a sądownictwem i prokuraturą w Wojsku Polskim w latach 1946–1947, w: Przepęstwa sędziów i prokuratorów w Polsce lat 1944–1956*, pod redakcją Witolda Kuleszy i Andrzeja Rzeplińskiego, Warszawa 2001, s. 395.

Pokazowy proces działaczy PPS-WRN, z Kazimierzem Pużakiem na czele (w ostatnim rzędzie po środku) w listopadzie 1948 roku

Dekret z 23 września 1944 roku właściwością sądów wyższego szczebla (sądów armii, okręgów i administracji) obejmował między innymi sprawy oficerów od najniższego stanowiska do zastępcy dowódcy dywizji włącznie lub zajmujących równorzędne stanowiska służbowe, niepodlegających właściwości wojskowych sądów: dywizji, korpusów i marynarki wojennej.

Najwyższy Sąd Wojskowy miał kompetencje rozpatrywania, za zgodą naczelnego dowódcy WP, spraw dowódców dywizji, korpusów i zajmujących równorzędne stanowiska oraz osób pełniących służbę w jednostkach podległych ND WP (o ile nie miały własnych sądów). Był też uprawniony do rozpatrywania, w trybie nadzoru sądowego, orzeczeń wszystkich sądów wojskowych i wyjaśniania przepisów prawnych budzących wątpliwości⁴¹. Z chwilą ogłoszenia tego dekretu w Dzienniku Ustaw 30 września tego samego roku uchylono wszystkie funkcjonujące do tego czasu przepisy dotyczące ustroju sądów i prokuratur wojskowych. Na podstawie tego dekretu, wojskowe organa prokuratorskie upoważniono do nadzoru nad czynnościami oficerów śledczych, w tym także Informacji Wojskowej. Jednak pozycja tego organu, przede wszystkim jego uprawnienia oraz przewaga polityki nad prawem, doprowadziły do tego, że organa prokuratorskie stały się wykonawcą zarządzeń Informacji Wojskowej⁴².

⁴¹ K. Szwaagrzyk, *Prawnicy czasu bezprawia...*, op.cit., s. 52.

⁴² Z. Pałski, *Organa Informacji Wojskowej w systemie represji w Wojsku Polskim*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2005 nr 1, s. 57.

Zgodnie z dekretem sądy dywizji, korpusów i garnizonów oraz sądy marynarki wojennej rozpoznawały sprawy:

- szeregowców, podoficerów i oficerów do dowódcy batalionu włącznie albo zajmujących równorzędne stanowiska służbowe;
- jeńców wojennych i zakładników pozostających pod nadzorem administracji wojskowej;
- osób zobowiązanych do służby wojskowej lub pomocniczej z chwilą ich powołania;
- innych osób, w przypadkach prawem określanych, oskarżanych o przestępstwa wojskowe, przewidziane w kodeksie karnym wojskowym, z wyjątkiem przestępstw wymienionych w art. 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 100 i 185 tego kodeksu (art. 22)⁴³.

W artykule 85 *Kodeksu Karnego WP* jest mowa o przestępstwie usiłowania pozbawienia państwa polskiego niepodległego bytu lub oderwania części jego obszaru. W art. 86 między innymi był zapis o usiłowaniu usunięcia przemocą ustanowionych organów władzy zwierzchniej narodu oraz usiłowaniu zmiany przemocą ustroju państwa polskiego. Oskarżony o te przestępstwa podlegał karze więzienia od 10 do 15 lat lub karze śmierci⁴⁴.

Artykuł 58 wymienionego *Kodeksu Karnego* opracowano na podstawie radzieckiego kodeksu karnego z 1926 roku. W preambule do niego stwierdzono, że *wszelki akt w celu obalenia, podważenia lub osłabienia władzy radzieckiej i rządów robotniczo-łchopskich albo zamiar podważenia lub osłabienia zewnętrznego bezpieczeństwa ZSRR i podstawowych osiągnięć ekonomicznych, politycznych i narodowych rewolucji proletariackiej jest uważany za akt kontrrewolucyjny*⁴⁵.

Artykuły te stanowiły podstawę prawną do sądenia w Związku Radzieckim „polskich kontrrewolucjonistów”. Zarzucano im działania w Polsce, na Litwie i zachodniej Białorusi oraz Ukrainie⁴⁶. Z tego artykułu sądzono w Związku Radzieckim 16 oskarżonych, w tym gen. Leopolda Okulickiego „Niedźwiadka” (tzw. proces szesnastu).

Prawo o ustroju Sądów Wojskowych nowelizowały inne akty, dekry, ustawy i rozporządzenia Rady Ministrów oraz rozkazy ministra obrony narodowej. Uzupełniały je także zarządzenia szefa Głównego Zarządu Politycznego Wojska Polskiego, Departamentu Służby Sprawiedliwości MON i Zarządu Sądownictwa Wojskowego⁴⁷.

Kolejnym etapem organizacji wymiaru sprawiedliwości, wynikającym z założeń dekretu z 23 września 1944 roku, było powołanie wojskowych sądów okręgowych. Do ich formowania przystąpiono przed zakończeniem wojny, jednocześnie z organizowaniem okręgów wojskowych⁴⁸. Sądy okręgowe utworzono z końcem marca 1945 roku w Warszawie, Lublinie, Łodzi, Poznaniu. Powołano też, 25 stycznia 1945 roku, Wojskowy Sąd Marynarski w Gdyni jako sąd garnizonowy, który w 1946 roku przekształcono w Wojskowy Sąd Marynarki Wojennej.

⁴³ K. Szwagrzyk, *Prawnicy czasu bezprawia...*, op.cit., s. 51.

⁴⁴ M. Turlejska (Łukasz Socha), *Te pokolenia...*, op.cit., s. 37.

⁴⁵ Ibidem, s. 39.

⁴⁶ Ibidem, s. 40–41.

⁴⁷ Szerzej: K. Szwagrzyk, *Prawnicy czasu bezprawia...*, op.cit., s. 50–53.

⁴⁸ Do zakończenia wojny zorganizowano sześć okręgów wojskowych: Warszawski, Lubelski, Krakowski, Łódzki, Poznański i Pomorski. W sierpniu 1945 r. powstał siódmy okręg Wojskowy – Wrocławski.

Kodeks karny WP z 23 września 1944 roku nie obejmował wszystkich przestępstw przeciwko władzy komunistycznej. Uchwalono w związku z tym szczególny akt prawny, którym był dekret PKWN *O ochronie państwa*, wprowadzony w życie 30 października 1944 roku. Poddano w nim kompetencji sądów wojskowych wszystkie osoby cywilne za przestępstwa o charakterze politycznym.

Dokument ten składał się z 18 artykułów, 11 z nich dotyczyło kwalifikacji prawnej „przestępstw szczególnych dla państwa”. Zaliczano do nich: udział w nielegalnym związku, mającym na celu obalenie demokratycznego ustroju państwa, utrudnienie przeprowadzenia reformy rolnej, posiadanie broni lub materiałów wybuchowych bez zezwolenia. Dekret dotyczył również udziału w sabotażu, uchylania się od obowiązku świadczeń rzeczowych, posiadania bez zezwolenia aparatów radiowych oraz uchylenia się od powiadomienia władz o dokonanych przestępstwie⁴⁹. Przestępstwa te wyłączono z właściwości sądów powszechnych, znalazły się one w kompetencji sądów wojskowych. W przepisach tego dekretu przewidywano jednakową sankcję karną, zagrożoną karą do 10 lat więzienia lub karą śmierci, jednocześnie z karą utraty praw publicznych i obywatelskich praw honorowych. Artykuły te mogły dotyczyć każdego obywatela mającego odmienne od propagowanych przez komunistyczne władze poglądy.

Po wkroczeniu na ziemie polskie na zachód od Bugu 1 Armii WP zmieniono dotychczasową strukturę wojskowego wymiaru sprawiedliwości. Powołano, rozkazem naczelnego dowódcy WP z 2 listopada 1944 roku, naczelne organa tej służby. Były to: Wydział Sądownictwa Wojennego, Najwyższy Sąd Wojskowy i Naczelna Prokuratura Wojskowa.

Szef Wydziału Sądownictwa Wojennego pełnił jednocześnie funkcję zastępcy naczelnego dowódcy WP do spraw sądownictwa i prokuratury wojskowej. Sprawował on nadzór administracyjny nad Najwyższym Sądem Wojskowym i Naczelną Prokuraturą Wojskową oraz pozostałymi sądami i prokuraturami wojskowymi.

Dalsza rozbudowa sądownictwa wojskowego odbywała się na podstawie dekretu PKWN z 4 listopada 1944 roku *O militaryzacji Polskich Kolei Państwowych*⁵⁰. Stanowił on podstawę do zorganizowania Wojskowego Sądu PKP oraz brakujących jeszcze sądów w związkach taktycznych i garnizonach⁵¹. Pierwszym utworzonym sądem był Wojskowy Sąd Garnizonowy w Lublinie⁵².

Naczelnym dowódcą WP, rozkazem z 25 listopada 1944 roku w sprawie organizacji instytucji wymiaru sprawiedliwości, zezwolił na przekazywanie wszystkich spraw osób cywilnych, podlegających jurysdykcji wojskowej, sądom garnizonowym⁵³. Od maja 1945 roku

⁴⁹ Cz. Grzelak, H. Stańczyk, S. Zwoliński, *Bez możliwości...*, op.cit., s. 46.

⁵⁰ Właściwością sądów wojskowych objęto wszystkich zmilitaryzowanych pracowników PKP. Demilitaryzacja PKP nastąpiła w 1949 roku.

⁵¹ Do zakończenia wojny powołano sądy wojskowe: 5 DP (lipiec 1944 roku), 6 DP (lipiec 1944 roku), 7 DP (wrzesień 1944 roku), 9 DP (wrzesień 1944 roku), 10 DP (wrzesień 1944 roku), 11 DP (październik–listopad 1944 roku) i 12 DP (maj 1945 roku).

⁵² Do końca wojny utworzono osiem sądów garnizonowych i podobną liczbę prokuratur garnizonowych: w Białymstoku, Chełmie, Katowicach, Lublinie, Przemyślu, Siedlcach, Rzeszowie i Warszawie.

⁵³ J. Poksiński, „TUN”. *Tatar-Utnik-Nowicki. Represje wobec oficerów Wojska Polskiego w latach 1949–1956*, Warszawa 1992, s. 68.

Fragment obwieszczenia Wojskowego Sądu Rejonowego w Katowicach o wydaniu wyroków śmierci na żołnierzy podziemia niepodległościowego w 1946 roku

sądy te funkcjonowały w Białymstoku, Chełmie, Katowicach, Lublinie, Przemyślu, Siedlcach, Rzeszowie i Warszawie⁵⁴. Tym samym rozkazem powołano Sąd Wojskowy Polskich Kolei Państwowych w Warszawie⁵⁵.

W ostatnich miesiącach wojny w sądownictwie wojskowym pracowało 1030 osób, w tym 290 sędziów, 90 prokuratorów i 650 pracowników administracyjnych⁵⁶. Ponad 50% sędziów i prokuratorów służyło wcześniej w Armii Czerwonej⁵⁷. W okresie od 1 września 1944 roku – w tym dniu zapadł pierwszy wyrok w Polsce Ludowej – do końca II wojny światowej sądy wojskowe wydały za przestępstwa polityczne, według ówczesnego prawa karnego, około

⁵⁴ Liczba wyroków sądów wojskowych w stosunku do osób cywilnych jest różnie oceniana. Jerzy Poksiński, powołując się na Andrzeja Werblana, twierdzi, że w latach 1944–1949 sądy te orzekły 45 tysięcy wyroków w stosunku do osób cywilnych, w tym 19 tysięcy za nielegalne posiadanie broni. Ten sam autor, powołując się na Jerzego Paśnika, twierdzi, że w latach 1946–1949 sądy te wydały 42,5 tysiąca wyroków za przestępstwa przeciwko państwu, w tym 15,5 tysiąca za udział w nielegalnym związku, 1,5 tysiąca za szpiegostwo i sabotaż, 1,3 tysiąca za gwałtowny zamach, 21 tysięcy za nielegalne posiadanie broni. Szerzej: J. Poksiński, „My, sędziowie, nie od Boga...”, op.cit. s. 11.

⁵⁵ Sąd ten powołano w związku z dekretem z 4 listopada 1944 roku o militaryzacji kolei państwowych. W późniejszym czasie utworzono wydziały zamiejscowe warszawskiego sądu w Poznaniu i Wrocławiu.

⁵⁶ H. Stańczyk, S. Zwoliński, *Wojsko...*, op.cit., s. 84.

⁵⁷ Problem odpowiedzialności prawnej oficerów, podoficerów i żołnierzy Armii Czerwonej uregulowano w rozkazie naczelnego dowódcy WP nr 41 z dnia 15 stycznia 1945 roku. Przyjęto, że oficerowie skierowani do Wojska Polskiego pełnią nadal czynną służbę w Armii Czerwonej. Generałowie i oficerowie podlegali polskiemu sądownictwu wojskowemu, z wyjątkiem przestępstw, za które przewidywana była kara śmierci. Szerzej: A. Wesółowski, *W cieniu wojny i polityki. Sądownictwo Wojska Polskiego na froncie wschodnim w latach 1943–1945*, Toruń 2003, s. 65.

900 wyroków skazujących na karę śmierci⁵⁸. Zgodnie z rozkazem nr 59 naczelnego dowódcy Wojska Polskiego z 21 października 1944 roku, w wypadku zatwierdzenia wyroku przez dowódcę dywizji lub korpusu wyrok należało natychmiast wykonać. Rozprawy toczyły się w zasadzie bez udziału obrońcy. Udział obrońcy w procesie był możliwy tylko za zgodą prokuratora – jedynie w przypadku, gdy prokurator nie uznał udziału obrońcy za niewskazany z uwagi na bezpieczeństwo państwa⁵⁹.

W latach 1943–1945 powołano do życia około 200 sądów i prokuratur wojskowych⁶⁰. Ich rzeczywistym celem była walka o utrzymanie władzy komunistycznej w kraju. Przyjęte regulacje prawne, sankcjonujące istnienie sądownictwa specjalnego, były analogiczne do rozwiązań istniejących w Związku Radzieckim.

Polityka karna w Wojsku Polskim na froncie wschodnim była surowsza niż w innych polskich formacjach wojskowych biorących udział w drugiej wojnie światowej, na przykład w armii gen. Władysława Andersa i polskich oddziałach w Wielkiej Brytanii. Politykę tę cechowała duża represyjność, co wyrażało się w częstym orzekaniu kary śmierci w stosunku do przeciwników politycznych. Za przestępstwa związane ze służbą wojskową stosowane było także odroczenie kary pozbawienia wolności do czasu zakończenia działań wojennych z jednoczesnym skierowaniem skazanego do pełnienia dalszej służby w oddziale karnym.

Na sądach wojskowych tego okresu ciąży odpowiedzialność za udział w zbrodniach reżimu komunistycznego, w tym za uczestnictwo w mordach sądowych. Część z nich, popełnionych zwłaszcza przez kierownictwo sądownictwa wojskowego tego okresu, obciąża udział w tworzeniu prawa i wydawania wytycznych ustalających kierunki polityki karnej.

Sądownictwo wojskowe w Polsce w latach 1945–1950

Po zakończeniu wojny niektóre sądy uległy likwidacji. Rozformowano sądy 1 i 2 Armii WP, dywizyjne i korpusu pancernego. Rozwiązano 28 lipca 1945 roku Wydział Sądownictwa Wojennego. W końcu sierpnia tego samego roku w skład wojskowego wymiaru sprawiedliwości, oprócz Najwyższego Sądu Wojskowego i Naczelnej Prokuratury Wojskowej, wchodziło 86 sądów i prokuratur podporządkowanych ministrowi obrony narodowej.

W lutym i wrześniu 1945 roku kontynuowano organizowanie sądów okręgów wojskowych w Lublinie, Wrocławiu, Bydgoszczy, Łodzi, Poznaniu i Warszawie⁶¹. Ostatecznie jesienią 1945 roku w skład sądownictwa wojskowego wchodziły sądy garnizonowe, sądy okręgów wojskowych, Sąd Wojskowy PKP i Najwyższy Sąd Wojskowy⁶².

Wraz z powstaniem nowych jednostek, utworzono nowe sądy i prokuratury dywizyjne. W okresie od maja do października 1945 roku powstały one w następujących związkach taktycznych:

⁵⁸ S. Zwoliński, *Skazani na śmierć przez sądy WP w latach 1944–1945. Wyroki, których być nie powinno*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1992 nr 1, s. 219.

⁵⁹ Obrońcą można było zostać po wpisaniu na listę prowadzoną w Wydziale Sądownictwa Wojennego. Mogło to nastąpić w przypadku posiadania odpowiednich kwalifikacji politycznych, np. zrozumienie warunków wojennych, zachowanie czujności i dochowanie tajemnicy wojskowej.

⁶⁰ K. Szwagrzyk, *Prawnicy czasu bezprawia...*, op.cit., s. 61.

⁶¹ W późniejszym czasie niektóre sądy okręgowe zlikwidowano. Podobnie też postąpiono z sądami związków taktycznych.

⁶² J. Poksiński, „TUN”..., op.cit., s. 69.

13 DP (maj 1945 roku), 14 DP (maj/czerwiec 1945 roku), 15 DP (lipiec 1945 roku), 16 DP (wrzesień 1945 roku), 17 DP (sierpień 1945 roku), 18 DP (październik 1945 roku), 1 Szkolnej DP (październik 1945 roku), 1 Dywizji Rolno-Spożywczej (październik 1945 roku), 1 Dywizji Kawalerii (październik 1945 roku), 2 Dywizji Artylerii (grudzień 1944 roku) i 5 Dywizji Artylerii (maj 1945 roku)⁶³. Do 1947 roku większość z nich rozwiązano⁶⁴.

W latach 1945-1949 tworzone kolejne sądy garnizonowe i wojskowe. Powstały one w: Elblągu, Kielcach, Krakowie, Łodzi, Modlinie, Olsztynie, Poznaniu, Toruniu i Wałczu.

Na podstawie rozkazu ministra obrony narodowej z 4 maja 1946 roku utworzono Departament Służby Sprawiedliwości Ministerstwa Obrony Narodowej. Przejął on funkcje, które po zlikwidowaniu Wydziału Sądownictwa Wojennego znalazły się w kompetencji Najwyższego Sądu Wojskowego i Naczelnej Prokuratury Wojskowej. Szefem Departamentu Służby Sprawiedliwości miał być każdorazowo naczelny prokurator wojskowy. Do kompetencji tego Departamentu należał nadzór nad działalnością sądów i prokuratur wojskowych. Nadzorował też wszystkie ogniwa wojskowej służby sprawiedliwości. Departament Służby Sprawiedliwości tworzyły wydziały: Organizacyjny, Ustawodawczy, Karny, Konsultacji Prawnej, Inspekcji Sądów i Prokuratur oraz Szkoleniowy⁶⁵.

Jednocześnie organizowano kolejne sądy wojskowe⁶⁶. Potrzeba taka wynikała z objęcia jurysdykcją wojskową osób cywilnych. W tej sprawie ukazały się dwa kolejne dekrety z 16 listopada 1945 roku i 13 czerwca 1946 roku *O przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy państwa polskiego*. Przewidziano w nich kary: najniższą – pięć lat więzienia, najwyższą – karę śmierci⁶⁷.

W związku z nowymi potrzebami utworzono – na podstawie dekretu PKWN z 23 września 1944 roku oraz rozkazu organizacyjnego naczelnego dowódcy WP marszałka Michała Roli-Żymierskiego z 20 stycznia 1946 roku – wojskowe sądy rejonowe. Powstało 14 rejonowych prokuratur i sądów wojskowych w następujących miastach: Białymstoku, Bydgoszczy, Gdańsku, Katowicach, Kielcach (początkowo z siedzibą z Radomiu), Krakowie, Koszalinie (z siedzibą w Szczecinie, przekształcony w maju 1946 roku w WSR w Szczecinie, w Koszalinie utworzono wydział zamiejscowy tego sądu), Lublinie, Łodzi, Olsztynie, Poznaniu, Rzeszowie, Warszawie i Wrocławiu. W 1950 roku miały miejsce zmiany w podziale kraju na województwa, utworzono w związku z tym trzy dodatkowe sądy rejonowe: w Opolu, Zielonej Górze i ponownie w Koszalinie.

⁶³ K. Szwagrzyk, *Prawnicy czasu bezprawia...*, op.cit., s. 68.

⁶⁴ Do 20 marca 1947 roku rozwiązano m.in. 34 sądy i prokuratury dywizyjne oraz sądy i prokuratury 1 Dywizji Kawalerii, a także Wojskowy Sąd Garnizonowy w Modlinie i Toruniu.

⁶⁵ K. Szwagrzyk, *Prawnicy czasu bezprawia...*, op.cit., s. 65.

⁶⁶ Według stanu na dzień 1 sierpnia 1945 roku służba sprawiedliwości w Wojsku Polskim liczyła 288 oficerów, w tym 258 obywateli polskich i 30 obywateli radzieckich (z Armii Czerwonej). Szerzej: J. Poksiński, *My, sędziowie...*, op.cit., s. 21–22.

⁶⁷ Jurysdykcja sądów wojskowych w stosunku do osób cywilnych za przestępstwa dotyczące „usiłowania pozbawienia państwa polskiego niepodległego bytu” lub „oderwania części jego obszaru”, jak też „usiłowania usunięcia przemocą ustanowionych organów zwierzchnich narodu” lub „usiłowania przemocą zmiany ustroju państwa polskiego” obowiązywała do 5 kwietnia 1955 roku. W tym czasie Sejm Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalił ustawę o przeniesieniu dotychczasowej właściwości sądów wojskowych w stosunku do osób cywilnych, funkcjonariuszy bezpieczeństwa publicznego, Milicji Obywatelskiej i Służby Więziennej, do sądów powszechnych. Szerzej: J. Poksiński, *Sądownictwo wojskowe, w: Instytucje państwa totalitarnego...*, op.cit., s. 6.

W 1946 roku przemianowano dotychczasową Wojskową Prokuraturę Marynarską na Prokuraturę Marynarki Wojennej, a Wojskowy Sąd Marynarski na Sąd Marynarki Wojennej⁶⁸.

Była to specjalna sieć sądów, tworzonych w miastach wojewódzkich, wykorzystywana do celów politycznych. Ich zadaniem było szybkie i zdecydowane zwalczanie tak zwanej przestępczości przeciwko państwu. W sprawach karnych szefowie tych sądów konsultowali się z miejscowymi organami PZPR i Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego⁶⁹. Zgodność orzecznictwa tych sądów sprawdzano poprzez system tworzonych w sądach organizacji partyjnych. Weryfikacje orzecznictwa przeprowadzał również Główny Zarząd Informacji Wojska Polskiego i Okręgowe Zarządy Informacji. Sądy informowały Informację Wojskową o przypadkach zbyt niskich wyroków. Sprawy te były szczegółowo badane. Mogły się one zakończyć zwolnieniem sędziego z pracy w wojskowym wymiarze sprawiedliwości lub nawet procesem. Zbyt łagodne wyroki uchylano i kierowano do ponownego rozpatrzenia w pierwszej instancji, w innym składzie sędziowskim⁷⁰.

Wojskowe Sądy Rejonowe rozpatrywały sprawy nie tylko żołnierzy Wojska Polskiego, ale także Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego i Wojsk Ochrony Pogranicza. Rozpatrywały również sprawy funkcjonariuszy Urzędów Bezpieczeństwa Publicznego, Milicji Obywatelskiej, Straży Więziennej i osób cywilnych, oskarżanych o tak zwane zbrodnie stanu. Najczęściej sądzono osoby wchodzące w skład różnych formacji polskiego podziemia niepodległościowego i partyzantów Ukraińskiej Powstańczej Armii. Sądy te wydały około 3500 wyroków śmierci, z których wykonano ponad 1500.

Sędziowie i prokuratorzy, niezależnie od pracy w sądownictwie wojskowym, byli delegowani do sądownictwa powszechnego. Wykonywali oni obowiązki w wydziałach do spraw doraźnych, funkcjonujących w pierwszym półroczu 1946 roku przy sądach okręgowych w Białymstoku, Łomży, Lublinie, Zamościu, Siedlcach, Piotrkowie Trybunalskim, Łodzi, Radomiu, Poznaniu, Rzeszowie i Krakowie. Wydziały te zorganizowano na podstawie wspomnianego dekretu *O postępowaniu doraźnym* z 16 listopada 1946 roku. Były one instytucjami sądownictwa powszechnego. Pracą ich kierowało około 20 prawników wojskowych. W praktyce były to zatem wydziały wojskowe, orzekające przy sądach okręgowych⁷¹. W maju 1946 roku powołano Departament Służby Sprawiedliwości Ministerstwa Obrony Narodowej. Jego zadaniem był nadzór nad polityką karną w wojsku. Nadzorował też ogniwa wojskowego wymiaru sprawiedliwości orzekające w stosunku do osób cywilnych w sprawach związanych z bezpieczeństwem państwa. Prowadził też prace legislacyjne na rzecz MON i wojskowy rejestr skazanych⁷². W 1949 roku, w ramach przyspieszonego rozwoju Wojska Polskiego, odtworzono związki taktyczne – korpusy. Utworzono w związku z tym sądy korpusów. W tym samym roku, w związku ze zniesieniem militaryzacji PKP, rozwiązano jej wojskowe organa sprawiedliwości⁷³.

⁶⁸ K. Szwagrzyk, *Prawnicy czasu bezprawia...*, op.cit., s. 69.

⁶⁹ W ważniejszych sprawach szefowie sądów uzgadniali wysokość kar, które miały być orzeczone. W sprawach najważniejszych opowiadał się osobiście prezydent Bolesław Bierut. Wskazówki te szefowie sądów przekazywali podległym sobie sędziom.

⁷⁰ F. Musiał, *Paragraf do dyspozycji, w: A kto chce być służą...*, Filip Musiał, Jarosław Szarek (red.), Kraków 2009, s. 24.

⁷¹ Szerzej: K. Szwagrzyk, *Prawnicy czasu bezprawia...*, op.cit., s. 56–57.

⁷² J. Poksiński, *Sądownictwo wojskowe, w: Instytucje państwa totalitarne...*, op.cit., s. 10.

⁷³ J. Poksiński, „*My, sędziowie, nie od Boga...*”, op.cit., s. 17.

O represyjności sądownictwa wojskowego może świadczyć kolejny fakt, że – według znawcy przedmiotu Jerzego Poksińskiego, polskiego historyka, badacza dziejów polskiej wojskowości w czasach stalinowskich – w latach 1947–1952 do kancelarii cywilnej prezydenta RP i kancelarii rady państwa wpłynęło 1813 wniosków o łaskę dla osób skazanych na karę śmierci. Według tego samego autora, w latach 1947–1955 sądy wojskowe – lub inne sądy specjalne – orzekły 2300 wyroków śmierci, z których około 70% wykonano⁷⁴.

Prawo o ustroju sądów (wspomniany dekret z 23 września 1944 roku), niezależnie od różnych rozporządzeń i rozkazów, poddawano trzykrotnej nowelizacji. Pierwsza miała miejsce 20 lipca 1950 roku, kiedy to ukazała się ustawa *O Prokuraturze Rzeczypospolitej Polskiej*. Określała ona zakres działania urzędu generalnego prokuratora. W myśl jej przepisów naczelnego prokuratora wojskowego podporządkowano prokuratorowi generalnemu. Pozbawiło to prokuraturę wojskową niezależności od prokuratury powszechnej. Naczelnym prokurator wojskowy miał być jednym z zastępców prokuratora generalnego. Powoływał i odwoływał go przewodniczący Rady Państwa na wniosek ministra obrony narodowej⁷⁵.

Kolejnej nowelizacji dokonano w wyniku uchwalenia ustawy *O zmianie przepisów postępowania karnego* z 20 lipca 1950 roku. W artykule 2 tej ustawy zapisano, że przepisy dotyczące zagadnień w niej unormowanych, wydane przed wejściem jej w życie, pozostają w mocy, o ile nie są sprzeczne z nowymi przepisami.

Podstawą trzeciej nowelizacji był art. 51 ust 1 Konstytucji PRL z 22 lipca 1952 roku, według którego powszechny Sąd Najwyższy jest *naczelnym organem sądowym, który sprawuje nadzór nad działalnością wszystkich innych sądów w zakresie orzekania*⁷⁶. W praktyce nie spowodowało to żadnych następstw prawnych i pozwoliło zachować autonomię Najwyższego Sądu Wojskowego.

Reforma procedury karnej zlikwidowała nadzór prokuratora nad przebiegiem śledztwa. Podejrzany nie mógł być informowany, o co został oskarżony. Wyeliminowano nadzór sądów nad aresztami śledczymi i warunkami wykonania kary. W związku z reformą zwolniono około 800 sędziów, w większości ludzi z wieloletnią⁷⁷ praktyką i dużą kulturą prawną. Prokuratura i sądownictwo w tym czasie charakteryzowały się dyspozycyjnością wobec władz politycznych i organów śledczych. Od października 1950 roku Naczelną Prokuraturą Wojskową kierował płk Stanisław Zarako-Zarakowski⁷⁸.

W 1950 roku utworzono Prokuraturę Wojsk Lotniczych, którą wkrótce przekształcono w Prokuraturę Wojsk Lotniczych i Obrony Przeciwlotniczej Kraju. Jednocześnie powstały jednostki terenowe tej prokuratury w Bydgoszczy, Krakowie, Poznaniu, Radomiu i Warszawie. Od 1952 roku funkcjonował Sąd Wojsk Lotniczych i Obrony Przeciwlotniczej Kraju⁷⁹.

⁷⁴ J. Poksiński, *Sądownictwo wojskowe...*, op.cit., s. 8.

⁷⁵ K. Szwagrzyk, *Prawnicy...*, op.cit., s. 53.

⁷⁶ Ibidem, s. 54.

⁷⁷ A. Marcinkowski, Z. Palski, *Ofiary stalinowskich represji w Wojsku Polskim*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1990 nr 1–2, s. 169.

⁷⁸ Z pochodzenia był Polakiem z rodziny ziemiańskiej, zamieszkującej w rejonie Wilna. Absolwent Wydziału Prawa (1935) Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. Wierzył ślepo we wspomnianą teorię dowodów Wyszyńskiego, a także inne opracowania teoretyczne stalinowskiego prawa karnego. W literaturze, jako stalinowski prawnik, jest oceniany wyjątkowo negatywnie.

⁷⁹ K. Szwagrzyk, *Prawnicy czasu bezprawia...*, op.cit., s. 70.

W listopadzie 1950 roku prezesem Najwyższego Sądu Wojskowego został płk Wilhelm Świątkowski, również oficer radziecki, który w 1954 roku powrócił do ZSRR. W swoim środowisku oceniony został jako *człowiek żelaznej woli, wyjątkowo pracowity, wymagający w stosunku do podwładnych, apodyktyczny, a przy tym chorobliwie podejrzliwy i okrutny*⁸⁰. W czasie jego prezesury przyjmowano do Najwyższego Sądu Wojskowego oficerów bez doświadczenia prawniczego, niejednokrotnie bez wymaganego wykształcenia⁸¹.

W 1950 roku Departament Służby Sprawiedliwości MON uległ likwidacji. Na jego miejsce powołano Zarząd Sądownictwa Wojskowego, składający się z 36 osób, w tym 20 oficerów. Zadaniem jego było kierowanie sądami wojskowymi wszystkich szczebli w zakresie orzecznictwa. Szefem Zarządu Sądownictwa Wojskowego w latach 1950–1956 był płk Oskar Karliner. Przykładem represyjności sądów sądownictwa wojskowego może być fakt, że w latach 1946–1949 sądy te wydały ponad 42,5 tysięcy wyroków skazujących za przestępstwa przeciwko państwu. Uwzględniając poszczególne typy przestępstw, oskarżenia zakończone skazaniem w przybliżeniu przedstawiają się następująco:

- udział w nielegalnym związku – 15,5 tysięcy;
- szpiegostwo i sabotaż – 1,1 tysięcy;
- gwałtowny zamach – 1,3 tys.;
- nielegalne posiadanie broni – 21 tys.⁸².

Pozostałych oskarżono i skazano za wrogą propagandę, ujawnienie tajemnicy i niepowiadomienie organów ścigania o popełnieniu tych czynów.

Orzecznictwo sądów wojskowych w pierwszych dziesięciu latach po zakończeniu II wojny światowej świadczy o prymacie ideologii terroru w ówczesnej Polsce. Prawo stawało się wówczas narzędziem polityki rządu i miało służyć partii komunistycznej do osiągnięcia politycznych celów. Skala dokonanych wtedy sądowych zbrodni komunistycznych nadal jest przedmiotem badań historyków prawa i wojskowości. ■

⁸⁰ J. Poksiński, „TUN”..., op.cit., s. 73.

⁸¹ Przykładem takich oficerów był mjr Teofil Karczmarz, w 1952 roku sędzia w Wydziale I Rewizyjnym.

⁸² J. Paśnik, *Prawne aspekty stalinowskich represji w Polsce*. „Dziś. Przegląd Społeczny”, lipiec 1991 nr 7, s. 101.